

Академічна і публічна соціологія: досвід кількох десятиліть і сучасні проблеми

Оглядаючись назад, на Вашу академічну діяльність, що б Ви назвали найважливішим із того, що Ви зробили?

Академічною соціологією я почав займатися вже після того, як займався академічною наукою багато років, тільки як психолог. Та коли перейшов до відділу соціології під керівництвом Володимира Оссовського 1980 року, довелося глибоко опанувати нову для мене галузь знання. У цьому мені допомагала Наталія Паніна, моя дружина, котра значно раніше перейшла із психології до соціології. Ясна річ, я почав з читання серйозної соціологічної літератури й навчався у тих, хто вже мав досвід соціологічних досліджень. Перші мої спроби я б не назвав такими, що варто особливо зазначити, хоча там були й цілком серйозні роботи. Відділ тоді займався соціально-професійними орієнтаціями молоді, і у великих монографіях за редакцією Володимира Оссовського були й мої розділи, але це я не назвав би помітним кроком у розвитку науки. Це були просто добротні професійні роботи. А от перша моя серйозна соціологічна монографія (власне, вона потім стала і докторською дисертацією) — це “Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді”. От вона, на мій погляд, є цілком гідним кроком у науці. Ця праця й досі залишається дуже цитованою. І не лише в Україні, до речі. Найбільше цитують ті її розділи, що пов’язані із вивченням ціннісних орієнтацій — концепцією ціннісних орієнтацій і методикою вимірювання суперечливості ціннісних орієнтацій. У російських школах, наприклад, остання стала типовою і рекомендується для перевірки вчителями рівня сформованості професійних орієнтацій школярів.

Які ще наукові кроки в соціології Ви можете назвати, зіставні зі згаданим дослідженням?

Наступний крок, котрий можна розцінювати як по-своєму значущий, — це наш міжнародний проєкт, де в 1991 році були проведені два перші серйозні репрезентативні для України опитування. Це був спільний з угорськими та американськими соціологами проєкт, що називався “Постсоціалістичний громадянин”. Нашими колегами були Янош Шимон і Ласло Бруст з Угорщини та відомий американський політолог Ричард Барнз. Вони керували проєктом, а ми з Наталією Паніною і Миколою Чуриловим відповідали за Україну. Це був дуже вагомий проєкт, і на його підставі було чимало публікацій. Монографія з цього матеріалу вийшла друком 1992 року. Я її не соромлюся, хоча вона була радше не концептуальною, а соціографічною — “Політична культура населення України”. Я та Юрій Пахомов виступили редакторами, а наші колеги взяли участь в її написанні — Наталія Паніна, Микола Чурилов, Ігор Буров, Сергій Makeєв. І в той же час ми зі співробітниками сектору, який тоді називався сектором демократизації суспільства, підготували теоретичну книгу “Демократизація суспільства і розвиток особистості”, яку я вважаю вельми цікавою. У неї було три автори —

Євген Головаха, Ірина Бекешкіна, Віктор Небоженко. Цілком у дусі часу, цілком актуальна і з оригінальними концептуальними ідеями.

Якщо трохи відхилитися від академічних результатів і заторкнутися темою демократизації. Як тоді бачився потенціал і проблеми демократизації в Україні?

Проблем було дуже багато. Потенціал здавався необмеженим. Але з'ясувалося, що проблеми надто масштабні, а потенціал усе ж таки обмежений. Це вочевиднилося років за 15. А тоді в усьому бачилися необмежені можливості. І ми намагалися віднайти і засоби, і можливості для зміни суспільства. Я тоді, у 1993 році, написав цілком у дусі часу брошуру “Стратегія соціально-політичного розвитку України”. Це було зроблено на прохання В’ячеслава Чорновола. У той час було створено Центр “Демократичні ініціативи”. Ілько Кучерів був виконавчим директором, а я — науковим. Тож я на той період розробив свою стратегію, але, на превеликий жаль, нею ніхто не скористався. Втім, я писав від “Демініціатив” — дослідницького центру, ініційованого Народним Рухом, тож чому їй мав використовувати Леонід Кравчук? За три роки ця стратегія набула розвитку в монографії “Суспільство, що трансформується”, де вперше було узагальнено результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Ви сказали про те, що було дуже багато проблем, але потенціал видавався необмеженим. І в процесі з’ясувалося, що проблеми нікуди не діваються, а з потенціалом — проблеми.

Проблеми наростають. Виявилось, що проблем стає дедалі більше, а потенціалу дедалі менше. І от це головна проблема. Дуже малий потенціал можливостей і дуже великий потенціал проблем, складних проблем.

Тоді в чому полягає головна проблема у цьому контексті?

Головна проблема — це відсутність інститутів демократичного суспільства. Причому не було не тільки інститутів, не було важливих передумов для формування їх. Власне, всі демократичні інститути існували формально, були легальними, але не були легітимними, тобто не сприймалися масами.

А тепер яка головна проблема?

Та сама. Повноцінних демократичних інститутів і досі немає.

Слабкі, мабуть? З’явилися, але слабкі?

Вони в нас усе ще дуже слабкі й потребують постійної опіки. А спершу їх просто не було. А були передумови для відтворення радянської системи — те, що відбулося в Росії, у Білорусі й відбулося б і в Україні, якби українці не мали історичного досвіду стихійної демократії та анархії. Українці не дали відновитися радянському режимові. Сподіваюся, вже й у білорусів щось проросло. Потрібно почати, принаймні зробити перший крок.

Звісно, тут виникає багато супутніх питань. Але ми так підємо в інший бік від академічної соціології. Отже, ми вже говорили про вашу докторську, потім, у контексті політичної культури, про теоретичну та емпіричну

роботу, а також про стратегію. Який наступний зіставний за важливістю науковий внесок?

Отже, наступний дуже серйозний крок, і я б сказав, що з огляду на внесок у світову науку він, можливо, найважливіший. У 1986 році Микола Чурилов, я та Олександр Вишняк поїхали в Чорнобиль вивчати проблеми, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС. Перші ліквідатори одержували божевільні дози, й у них була маса проблем психологічного і соціального характеру. Це був жовтень 1986 року, і ми працювали з першими ліквідаторами. Потім ми розробили рекомендації для командування. У той час це був Ленінградський полк хімічного захисту, що працював з дезактивації реактора. Крім цього, ми написали книгу “Людина в екстремальній виробничій ситуації”. Я був відповідальним редактором, а Наталія Паніна, Микола Чурилов, Сергій Makeєв — співавторами. Завдяки цьому американські дослідники, які проводили дослідження наслідків аварії на АЕС у Тримайл Айленд під керівництвом професора Університету штату Нью-Йорк (Стоні-Брук) Евелін Бромет, запросили нас з Наталією Паніною у свій масштабний проєкт “Вивчення здоров'я, психологічного стану і соціального самопочуття дітей і матерів, евакуйованих із Прип'яті”. У цьому колосальному проєкті вивчалось все — від результатів медичного обстеження до соціального самопочуття і психологічного стану. Усе вивчалось з використанням дуже складної системи методів. І це дослідження набуло істотного резонансу у світі. Евелін Бромет уже тоді була відома у світі, але згодом вона стала одним з головних фахівців із проблем наслідків ядерних аварій. Після аварії на Фукусімі вона була вже провідним експертом. А ми виконали велику частину роботи, пов'язаної з Україною, брали участь і в розробленні методик, і в розробленні концептуальних засад, і в підготовці публікацій. (Власне тих публікацій, що належать до рівня А, якого від нас зараз вимагають.) Ми брали участь у цьому проєкті від 1993 до 2002 року, починаючи з перших зустрічей і до останніх публікацій. Це був міждисциплінарний проєкт, однак соціологічна складова в ньому була дуже значною.

Ви згадали великий період — від 1993 до 2002 року. Там усього було багато. Моніторинг був, і методики розроблялися.

Моніторинг, звісно. Але в ньому головна заслуга належить Наталії Паніній. Вона була лідером проєкту. Валерій Ворона був тим, хто цей проєкт цілковито підтримав, вірив у нього і просував. Микола Чурилов дуже допомагав у розробленні вибірки, а потім і фінансово підтримав — на самому початку. Моя роль була в тому, що ми з Наталією Вікторівною цей проєкт постійно обговорювали разом, кожне запитання, кожен нюанс. Це був результат нашої спільної праці та праці багатьох інших співробітників інституту. Хоча, безумовно, лідером була Наталія Паніна.

Що заслуговує першочергової уваги в період після 2002 року?

Після 2002, без сумніву, це Європейське соціальне дослідження, коли я пристав на пропозицію московського соціолога, мого друга і співавтора Володимира Магуна, який сказав, що є такий неймовірний проєкт, що здобув премію Декарта, і Україна має в ньому брати участь. Я зустрівся з усіма керівниками проєкту, переконав, що Україна має там бути, і навіть відшуку-

вав гроші на п'ять хвиль цього проєкту. Я був керівником проєкту, а також представником у виконавчому міжнародному комітеті від України. Виняток — перший рік, коли представником був Володимир Магун. На той момент я був лише внутрішнім керівником. Наталія Вікторівна була головним методологом, Андрій Горбачик — головним фахівцем з організації дослідження — національним координатором. Там були неймовірно складні умови організації, і Андрій Горбачик відіграв величезну роль у тому, щоб ці умови дотримувалися. Така у нас була команда. Центр “СОЦІС” під керівництвом Миколи Чурилова проводив польовий етап дослідження.

У цього дослідження були дуже високі методологічні вимоги, дотримання яких контролював методичний комітет у Норвегії. І ми все це витримали. А те, що дослідження для України перервалося 2014 року, — це не наша провина. Проблема у фінансах. Була потрібна підтримка держави. Україна мала ввійти в цей комітет як держава, уже недостатньо було брати участь в якості дослідницького інституту. Це пов'язане з тим, що Європейське соціальне дослідження стало для Європи рамковим проєктом, у який входили державні структури.

До цього Україна взяла участь у 5 хвилях. За результатами досліджень були написані тисячі статей, десятки монографій, десятки дисертацій.

І дотепер дані доступні, з ними можна працювати, вивчати.

Але, на жаль, нема останніх хвиль щодо України.

Про що важливе Ви б ще хотіли сказати?

У зв'язку з моїм ювілеєм Борис Докторов сказав, що я є істинно публічним соціологом. Напевно, в цьому щось є, зважаючи на те, що я цілком безкорисливо дав сотні інтерв'ю і тисячі коментарів з приводу нашого суспільства.

Чи великими є проблеми від ролі публічного соціолога, її вплив на життя?

Неймовірні. По-перше, емоційне вигоряння. І це ще не найстрашніше. Потрібні величезні часові витрати. Це загублений час — усе на шкоду академічній роботі. Я б міг написати вдвічі більше, якби не займався публічною соціологією, кажу відверто, удвічі більше. Так у мене приблизно п'ятсот наукових праць, а була б, напевно, тисяча, якби я не займався цією виснажливою публічною діяльністю.

Це ж інвестиція в академічний статус.

Ні, в академічний статус жодної інвестиції це не дає. Хіба що комусь може подобатися, що впізнають на вулиці. Але академічним такий успіх навряд чи можна назвати.

Я маю на увазі, що чим більш ти популярний у публічній площині, тим більше людей і в академічному середовищі, особливо серед молодших колег, будуть звертатися до твоїх праць.

Ні.

Ні?

Ні. Я знаю людей, які більш публічні, ніж я, і в яких індекс цитування невисокий.

Можливо, вони мало зробили, мало написали?

Не знаю.

Треба дотримуватися балансу.

Не буду вигадувати, але не певен, що це так. Це різні речі. Я публічний соціолог із двох причин. По-перше, у мене такий темперамент, що я відкликаюся на соціальний запит. А по-друге, я, подібно до Майкла Буравого, вважаю, що ми зобов'язані бути просвітителями і нести відповідальність за те, що вивчаємо. Я завжди вважав, що і для соціологів слухним є афоризм із “Маленького принца” (із невеликою модифікацією) — “ми відповідаємо за тих, кого вивчили”.

Із проблемами в житті публічного соціолога все зрозуміло. А загрози?

Загрози тут не на жарт. І було чимало випадків, коли люди страждали від цього, наприклад, від інтерв'ю. Я міг би навести багато прикладів, але не буду. Це академічне інтерв'ю. Так, загрози є. Політикам не подобається. Я знаю, як президентам не подобалося. Серйозні загрози були. Бути публічним соціологом не просто. І це проблема кожного публічного вченого, якщо він не кон'юнктурник і не пристосуванець (обов'язково запишіть це). Це проблема будь-якого чесного публічного вченого. А кон'юнктурники і пристосуванці чудово собі вигоду мають, у тому числі фінансову, зі своєї публічності. Тоді як чесний учений тільки проблеми має. Повірте мені.

Схоже, ми назагал окреслили Ваш науковий внесок у соціологію...

Ще я хотів би сказати, що мій внесок — це і мої учні. От Ви, наприклад, є гідним учасником усього того, що робить наш відділ методології і методів соціології. І я це високо ціную. І в наступній колективній книзі нашого відділу головні методичні досягнення належатимуть саме Вам. І я не тільки цього не соромлюся, я пишаюся цим як науковий керівник. Якщо учні не будуть перевершувати вчителів, прогресу в науці не буде. Я пишаюся, що Ви як мій учень і наступник зробили найвагоміший внесок у нашу узагальнювальну працю з розвитку методології і методів соціологічного пізнання.

Дякую, я дуже старався. Завершуючи моє запитання, могли б Ви перелічити головні концептуальні результати Вашої академічної діяльності в соціології?

Давайте, спробую. До таких результатів належать обґрунтування принципу єдності формування професійної орієнтації та життєвої перспективи молоді, створення концепції загальних і специфічних соціопатій суспільства, що трансформується, розроблення методик вимірювання соціального самопочуття, життєвого і політичного успіху, визначення тенденцій і закономірностей формування політичної культури українського суспільства, розроблення методологічних засад дослідження і типологія соціальних феноменів, концепція пострадянської амбівалентності, подвійності інститу-

ціональної системи і виникнення феномену аморальної більшості в українському суспільстві... Принаймні це те, що одразу спадає на думку.

Дякую, Євгене Івановичу. А як би Ви схарактеризували стан академічної соціології в Україні на сьогодні?

Я б так сказав. Якщо говорити про академічну соціологію у вузькому сенсі цього слова — це наш Інститут. Він у нас єдиний академічний Інститут. Я абсолютно переконаний, що за останні роки у нас великий прогрес. Особливо це помітно з огляду на те, що побільшало великих і серйозних публікацій, фундаментальних монографій. Це перше. Я не буду їх перелічувати. Ми ж знаємо — когось забули, і виїде недобре, а їх же десятки. По-друге, стало більше публікацій англійською мовою. Це теж важливо. Нехай з нашими працями ознайомлюється міжнародна громадськість. І нарешті, третє. З'явилися монографії, в яких ми беремо участь і які ми створюємо у великих закордонних видавництвах. Останній приклад 2020 року — книга, де переважно представлений наш відділ. Це “Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society”. У солідному міжнародному видавництві видана. Тож і це дуже важливий крок. Тобто я вважаю, що в академічній соціології у вузькому сенсі, звісно, прогрес помітний. А от академічна соціологія в міжнародному розумінні, що означає просто наукова (і викладачі університетів теж потрапляють під це визначення), — я не скажу, що вона деградує. Лихо не в цьому. Вона скорочується в обсязі, позаяк соціологію виключили з числа обов'язкових дисциплін. Це, я вважаю, було помилковим рішенням. Скорочується і набір студентів на соціологію. Соціологія виявилася не по зубах переважній більшості абітурієнтів. А знаєте чому? Тому що потрібні як гуманітарні знання, так і точні. І поєднати це доволі важко. У психології та сама ситуація. Там теж потрібні гуманітарні й точні знання. Але психологія пропонує конкретний шлях для нашої цілком прагматичної молоді, — шлях заробітку. Психолог може заробляти в найрізноманітніших місцях. Де може заробити соціолог, крім кількох серйозних опитувальних центрів, поки залишається загадкою. І на кафедрах, яких стає дедалі менше через те, що соціологію виключили з обов'язкових предметів, теж проблема. Як вижити академічній соціології у вищих — це велика проблема. Я їм бажаю витримати ці важкі часи. Я абсолютно упевнений, що соціологія стане вельми перспективним фахом, коли в Україні налагодиться життя. На соціологію піде більше студентів ще й тому, що це цікава наука, поряд з іншим. Дуже ризикована, провокативна, безумовно, але дуже цікава наука. І я певен, що буде достатня кількість охочих навчатися за цією спеціальністю. Але це в ті часи, коли батьки і самі діти будуть впевнені, що соціологія надає можливість гідного життя. Поки такої впевненості, на жаль, у людей немає.

Завершальне запитання. Що, на Ваш погляд, є пріоритетом для розвитку академічної соціології в Україні на сьогоднішній момент?

Перше і найважливіше — це міжнародна співпраця. Ті гроші, яких бракує в Україні для того, щоб підтримувати дуже дорогі соціологічні дослідження, завжди можна, за наявності бажання, працездатності та наполегливості, знайти у міжнародних проектах. Я особисто брав участь у десятках міжнародних проектів. Причому я не надто нахраписта людина. У 1990-ті

роки це було екзотикою. Коли ми вперше потрапили на всесвітній науковий конгрес із Наталією Паніною, нас просто атакували. Атакували десятки представників діаспори, котрі в програмі знайшли тільки один виступ з України. Можете собі уявити? Це, щоправда, був конгрес не із соціології, а з політичних наук. Але нас із Наталією Паніною весь цвіт української діаспори вітав... Вони кинулися вивчати програму, і одна-єдина доповідь з України належала нам. Оце був час. А зараз уже багато хто виходить на міжнародні контакти, і цей шлях найправильніший, бо в нашій державі грошей ще довго бракуватиме на те, аби відчутно підтримувати академічну соціологію. А от у світі вони є. Просто треба співпрацювати, треба працювати, друкуватися, брати участь у міжнародних зустрічах.

А всередині країни що ми маємо робити самі, якщо без партнерів? Партнери є, але ми ж не тільки на них орієнтуємося.

А всередині потрібно виховувати собі замовника. Ми маємо виховувати споживача соціологічної інформації. Передусім це, ясна річ, сильні світу цього — у політиці, у бізнесі, у культурі, у науці тощо. Ще й тому ми маємо бути публічними. І чим більше в нас буде публічних людей у нашій сфері, тим більше шансів, що ми виховаємо плеяду замовників, готових сплачувати гроші за обґрунтовані дослідження і користуватися нашою інформацією, нашими рекомендаціями.

Тобто коло замкнулося. Академічна і публічна соціологія разом.

Так. І крім того, згідно з концепцією Буравого, ми мусимо розвивати також критичну соціологію, котра має бути сумлінням академічної. У нас це не надто розвинено. Цей напрям теж треба розвивати — критичну соціологію. Не в тому сенсі, щоб ганьбити своїх колег. А просто завжди визнавати помилки, якщо вони є, визнавати правоту опонентів, та й загалом говорити правду й оцінювати все за реальними результатами. Незалежно від звань, чинів і регалій. І від кон'юнктури — політичної та фінансової.